

ԱՐԹԻՆ ՊԷՅ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՀԷՄԷՑ ԱՍԻ ՓԱՇԱՑԻ

1800—1859

ՐԹԻՆ, պէյ, որդի Սուքիաս Չրաքեանի, ծնաւ 'ի Կ. պոլիս յաւին 1800. Իւր հայրը. Մէհէմէտ Ալիի որդւոյն՝ Թոսուն փաշայի վաճառականական և գրամական գործոց մատակարարութեան պաշտօնն ունենալով, ստիպուեցաւ փաշային հրամանաւ անցնիլ և բնակիլ յԵգիպտոս, յետ մահուան իշխանին՝ որ 1812ի միջոցները պատահեցաւ:

Յամին 1814 ընտանիքը 'ի Փահիրէ իւր քով կանչեց: Արթին պէյ, Եգիպտոս հասնելուն պէս, արդէն տեղեակ լինելով հայերենի՝ իւր մայրենի լեզուին, Թուրքերենի և իտալերենի, զորս ուսած էր 'ի Կ. պոլիս դպրոցի մէջ, օգնական եղաւ իւր հօր սեղանաւորութեան և վաճառականութեան գործոց մէջ, զորս կը կատարէր 'ի հաշիւ Թոսուն փաշայի Պաշտօնարանին:

Արթին պէյ այս կերպով՝ հազիւ Թէ Փահիրէ հասաւ՝ մեծ փաշային հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտաւ, որ իւր Թոսուն՝ Թոսուն փաշայի միակ որդւոյն՝ Արբաս փաշայի ընչից մատակարարութեամբ կը զբաղէր:

Քանի մի տարի վերջ (1818) Մէհէմէտ Ալի վարժարան մի բացաւ, յատկապէս Արբաս իշխանին կրթութեան և ուսմանց համար սահմանեալ, ուր դրաւ 'ի միասին մի քանի տղոց ևս իբրեւ իւր Թոսուն դասընկեր: Արթին պէյ՝ ըստ որոյման Փաշային՝ վերոյիշեալ աշակերտաց Թուէն եղաւ, ինչպէս նաև իւր եղբայրը Խորով պէյ:

Արթին պէյ այնպէս փայլեցաւ իւր ընկերաց մէջ ջանասիրութեամբ, սրամտութեամբ և արեւելեան գրականութեան մէջ ըրած յառաջդիմութեամբ, որ քաղաքական կարգի մէջ Ռիշրպիյի Խամիսէ (զօրապետ) աստիճանը ընդունեցաւ, Մէհէմէտ Ալիի վարժարանին ըրած առաջին այցելութեան:

Երբ իշխանը Թողուց վերոյիշեալ վարժարանը, Արթին պէյ և իւր եղբայրը Խորով պէյ փոխադրուեցան իրենց ուսումնակցաց հետ Փասար-Էլ-Անի կոչուած վարժարանը յամին 1825:

1826ին երկուքն այլ որդուեցան երթալ այն քառասուն աշակերտաց հետ՝ զորս Մեծ Փաշայն կը շրջէր 'ի Փաղլիա, առաջնորդութեամբ Պ. Յոմարդի (3 ապրիլ):

Արթին պէյ ուսաւ 'ի Պարիս քաղաքական և ելեմտից տնտեսութիւն, վարչական՝ վաճառականական և համազգային օրէնք, ընդ տեսչութեամբ Պ. Յոմարդի և Մակկարէլ ուսուցչի:

Ինքը և իւր եղբայրն մասնաւորապէս Պ. Գուրոյի խնամոց յանձնուած էին, որ հիմնադիրն էր Շապտալ վարժարանին 'ի Պարիս:

Այս զանազան անձանց առաջնորդութեամբ՝ Արթին պէյ կրցաւ շատ կաշի որ ուսումներ ընել, օգտուելով իւր ուսուցչաց և առաջնորդաց դասերէն և օրինակներէն:

Յիշխատոս դարձաւ 1834 տարւոյն սեպտեմբեր 14ին: Հայրը վեռեր էր, իսկ մայրը և քոյրը՝ Մէհմէտ Ալի սահմանած թոշակով կ'ապրէին:

Փաշան պատերազմի Պաշտօնարանին մէջ գրաւ զինքը, Սադ-գօլ-Աղասը (զգարապետի օգնական) աստիճանով, և իւր եղբայրը Խոսրով պէյ իրեն քով առաւ:

ԱՐԹԻՆ ԱԳԻՅ
Աշակերտ ի Պարիս (1826)

Արթին պէյ նոյն ժամանակէն սկսաւ զաղղիներէն պատերազմական արուեստի և վարչութեան գրքերը թուրքերէն թարգմանել: Յայտնի է թէ նոյն ժաւնակները թուրքերէնը կառավարութեան պաշտօնական լեզուն էր, և սովորաբար սա կը գործածուէր բանակին սպայից մէջ:

Յամին 1835, Արթին պէյի յանձնուեցաւ Տնտեսութեան և Թարգմանութեան վարժարանին տեսչութիւնը, զոր Մէհմէտ Ալի փաշայն Գահիրէի Միջնաբերդին մէջ հաստատեց:

Նոյն տարւոյն մէջ իրեն յանձնուեցաւ կազմակերպելու ճարտարապետաց վարժարանը, որ փոխադրուեցաւ 'ի Պուլաք, մեծ Փաշայի որդւոյն՝ Իսմայէլ պէյի պալատան մէջ, որ և Բազմարտնեստից Դպրոց կոչուեցաւ:

վեց ամիս վերջը, մեծ Փաշան արյն վարժարանիս անուանակիր Տեսուչ դրաւ Եւսուֆ Հեքէքեան պէյը. իսկ Արթին պէյ պատերազմի Պաշտօնարանին մէջ մտաւ դարձեալ և Միջնաբերդի վարժարանին տեսչութիւնը նորէն ձեռք առաւ, հազարապետի աստիճանով. յետոյ այս առթիւ անուանեցաւ անդամ մեծ Ժողովոյն (Ժողով Պետութեան):

Այս Ժողովոյն մէջ է որ Արթին պէյ նշանաւոր եղաւ բազմաթիւ երիտաւարդ ընկերակցաց մէջ, ինչպէս են Ապտի պէյ՝ որդի Քէհեա Հապիպ էֆէնտիի (ներքին գործոց նախարար), Մուխթար պէյ, Մամուր Մէհմէտ-Ալի

ԱՐԹԻՆ ՊԷՅ

Նախարար արտաքին գործոց և վաճառականութեան (1852)

փաշայի (պատերազմի նախարար) և այլ երիտաւարդք. բոլորն այլ հակառակք Ենիլէրեայ և Մամուրաց հին ոգևով լցուած յետադիմական կողման:

Սոյն պարագայից մէջ այնպիսի արտաքին կարգի աղդեցութիւն մի ցոյց տուաւ և գործերու այնպիսի հմտութիւն, որ մեծ Փաշան Ժողովոյն ժրէ է գործը կ'առաջարկէր՝ Արթին պէյի կարծիքը իմանալու համար:

Եւ որպէս զի վերոյիշեալ հակառակ կուսակցութեան արգելներուն յաղթէ՝ և իւր տիրող շահուն և պաշտօնին ծառայէ, թուրքերէն թարգմանեց ամբողջ զուլաւներ և նոյն իսկ բովանդակ զրքեր՝ որոնք իրենց Ժողովոյն վերաբերող վարչական խնդրոց վրայ կը ճառէին:

Կ' ընթերցողը այս թարգմանութիւնները Մէհէմէտ Ալի փաշայի, որ այս կերպով կը տեղեկանայր վարչական օրէնսդիտութեան սկզբունքներու, որոնց համեմատ կ' ընէին այն երիտասարդներն իրենց որոշումները, և գիտնալով պատճառը՝ կը հաւանէր անոնց տեսութեան կերպին:

Այս ընթերցմունք՝ զօրս Մէհէմէտ Ալի շատ կ' ախորժէր իբր՝ շահեկան և զբօսեցուցիչ իրեն, Եգիպտոսի տնտեսական կազմակերպութեան շատ օգտակար եղան:

1836ին միջոցները, բազմաթիւ զբաղմունք նիւթական ժամանակ չթողլով Արթին պէյի լաւ կատարելու համար այնքան սկսուած գործերը, առաջարկեց իւր տիրոջ, որ և ընդունելի եղաւ, որ բաց 'ի մեծ Ժողովէն՝ կազմուի ուրիշ Յանձնաժողով մի ևս, որուն յատուկ գործը պիտի լինէր զարոցաց և վարժարանաց հաստատութեան վրայ հսկել, և նոցա նիւթական և մանկավարժական սեղդութեան ուշ դնել:

Պոյն Յանձնաժողովը՝ յետ աւարտելու իրեն յանձնուած գործը, միացաւ հասարակաց կրթութեան պաշտօնարանին հետ՝ զոր միծ Փաշան հաստատեց, նոյն ժամանակի պատերազմի նախարարին՝ Մուխթար պէյի վարչութեան ներքեւ:

Արթին պէյ յաջողութեամբ կատարելով բոլոր իրեն յանձնուած գործերը 'ի մեծ գոհութիւն իւր տիրոջ, նորս Վստահութիւնը բոլորովին յինքն գրաւեց՝ իրեն հետ ունեցած ուղղակի և շարունակեալ յարաբերութեանց մէջ. ուստի Մէհէմէտ Ալի փաշա, երբ 1839ին իւր առաջին թարգման-քարտուղարը մեռաւ՝ Կարապետ պէյ Նուպար, աչքը դարձուց Արթին պէյի վրայ, և անուանեց զինքը առաջին թարգման-քարտուղար և գլուխ իւր Պաշտօնարանին, Միրալայի (գնդապետ) տասիրճանով:

Իսկ իւր Խոսրով պէյ եղբայրը երկրորդ քարտուղար անուանեցաւ: Հազիւ թէ Արթին պէյ Փաշայի Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ, այնպէս կազմակերպեց զայն, որ Մէհէմէտ Ալիի յանձնած կարեւոր և բազմապատիկ գործերը կրցաւ յաջողութեամբ կատարել:

Յիւսուի Փաշայի Պաշտօնարանին կը պատկանէր թէ ներքին և թէ արտաքին ամենակարեւոր գործերը կատարել: Պաղղիներն լեզուով կը թղթակցէր Եւրոպայի ամենայն տէրութեանց հետ, ինչպէս նաև Նոցա 'ի Կ. պոլիս գլխաւոր ղեկավարաց և Եգիպտոս եղած հիւպատոսաց հետ: Իսկ բարձրագոյն Դրան և Եգիպտոսի մեծամեծ պաշտօնակալաց հետ անեցած թղթակցութիւնք թուրքերէն լեզուով էին, թէ և արաբերէնը նոյն ժամանակէն սկսաւ գործածուիլ տնտեսական և ելեմտական յարաբերութեանց մէջ՝ Փաշայի Պաշտօնարանէն սկսեալ:

Ասորոց աշխարհին երկրորդ պատերազմի ժամանակ, Արթին պէյ 'իւր ունեցած դրից, պաշտամանց կարեւորութեան և իւր տիրոջ ունեցած լիուրի փոտահութեան համար, քաղաքական ամենայն դիպուածոց հոգին դարձեր էր (1839-1841):

1841ին Արթին պէյ պատգամաւոր գնաց 'ի Պարսիս և 'ի Լոնդրա՝ Մէհէմէտ Ալիի կողմանէ: Այս ժամանակներս է որ ծանոթացաւ նա Գաղղիոյ և Անգղիոյ բ լոր նշանաւոր պետական մտորոց հետ, ինչպէս էին՝ Թիեռ, Գիւզոյ, լորդ Պալմերստոն, լորդ Ուելլինգտոն, որոց հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնները պահեց մինչև ցմաւ:

Նոյն պատգամաւորութեան միջոց Մէհէմէտ Ալիի հետ իրեն ունեցած թղթակցութիւնը կը վկայեն, թէ այն աշխարհներուն իշխանք և երևելի քաղաքագէտ մարդիկ ինչպէս կը յարգէին և համարուէն ունէին Եգիպտոսի վերանորոգչին վրայ¹ :

Այդ թղթակցութիւնը օգտակարը եղան դարձեալ Մէհէմէտ Ալիի, տեղեկացնելով զինքը՝ թէ ինչ կը մտածեն իրեն նկատմամբ Եւրոպայի պետութիւնք և քաղաքագէտք, իւր պատմութեան այն վտանգաւոր ժամանակին մէջ։ Նոյնպէս այս պատգամաւորութեան միջոց ի Պարսիս՝ Արթին պէյ բարեկամացաւ Ռէշիտ փաշայի հետ, որ նոյն ժամանակ Սուլթան Ալտիւն-Մէհմետի դեսպանն էր Գաղղիացոց Լուզուրկ-Փիլիպ թագաւորին քով, և յետոյ մեծ-եպարքոս եղաւ, և այդ բարեկամութիւնն երթալով աւելի ևս մտերմական եղաւ և տեղք մինչև վերջը։ Իրեն միջնորդութեամբ կրցաւ Արթին պէյ հայտնել իւր տէրը Մէհէմէտ Ալի՝ Սուլթան Ալտիւն-Մէհմետի հետ, որով դիւրացուց ևս նորա որդւոյն Սայիտ փաշայի ուղևորութիւնը՝ ի Կ. պոլսիս, և յետոյ յամին 1845 նոյն իսկ Մէհէմէտ Ալիի երթը դէպ ՚ի նոյն մայրաքաղաքը։

Յամին 1844, Արթին պէյ ֆերիքի աստիճանով արտաքին գործոց և վաճառականութեան նախարար անուանեցաւ՝ փոխանակ Պօղոս պէյի, որ նոյն տարւոյն յունուար ամսոյն մէջ վախճանեւ էր։

Այսպիսի բարձր դրից և քաղաքագիտական ամենափափուկ պարագայից մէջ, կրցաւ նա Եգիպտոսի միջէն վերցընել վաճառականութեան մենավաճառը և աւելի ազատ դրութեան մէջ դնել։ Կրցաւ նա դարձեալ ճարտարութեամբ և խոհեմութեամբ շինել աստիճանաբար այն ընդհանուր դարձած մենավաճառը, որ թէ և անցելոյն մէջ շատ ծառայութիւններ մատուցած էր, սակայն նոյն ժամանակները մեծամեծ արգելներ կը դնէր վաճառականութեան, որով Եգիպտոսի և իւր կառավարութեան շահուց վնաս կ'ըլլար։

Այս առաջին փորձերուս արդիւնքն եղաւ հետզհետէ անող զարգացում մը՝ դուրս հանուած և ներս բերուած վաճառուց, որք քալելներցին զՄէհէմէտ Ալի շարունակելու միշտ վաճառականական այս ազատ քաղաքականութիւնը։

Սոյն միջոցին Արթին պէյի մեծապէս նպաստեց իւր հղբայրը Խոսրով պէյ, որ իրեն տեղ առաջին Քարտուղար - Թարգման և մեծ Փոխաքաջային Պաշտօնարանին գլուխ եղած էր։

Այս կարևոր բարենորոգութեամբք, որոնք վաճառականութեան գիւրուութիւն և առևտրական գործառնութեանց մղում մը առին, թէ Եգիպտոսի և թէ Եւրոպայի մէջ գտնուող բոլոր վաճառականական ընկերութեանց և անձանց համակրութիւնը առ ինքն ձգեց Արթին պէյ։ Դարձեալ մեծ արժանիք ունեցաւ իր ըրած լուրջ բարենորոգութեանց համար՝ երևմտից հաշուակալութեան մասին, զոր ուրիշ մասնական պաշտօններու հաշուակալութեանց հետ կապեց՝ յարմարացուց, ինչպէս են՝ մաքսատանց, անցագիրներու, օդային հեռագրաց, թղթատարութեանց, վաճառականութեան ատեաններու, և Եւրոպայի մէջ եղած եգիպտացի ուսանողաց դպրոցական ծախուց մատակարարութիւնը և

1. Այս միջոցներուս էր որ Մէհէմէտ Ալիի բազմապիսի որդիներ՝ Խալիլի՜ փաշա՝ ընդարակեր էր հօրը իշխանութեան սահմանները, և զոր Գաղղիա դիտեր էր նախկինապէս, որովհետեւ ՚ի Գաղղիա ուսնալ երթաւորացը՝ յորս մանուսնալ նպաղգիք, կարեւոր դեր կ'ու-

« Դէպ ի Հնդկաստան գնացող ճանապարհորդք և թղթատարք նոյն ժամա-
նակ շոգեմնաւով կ'երթային Մահմուտիէ Զրանքքէն և Նեղոսէն մինչև ի Գա-
հիրէ, և յետոյ անտի մինչև Սուէզ կառքով և կարաւանով: »

Շոգեմնաւք, և ուղեւորաց և թղթատարաց փոխադրութեան համար «սահմա-
նուած կաճք՝ անգղիական ընկերութեան մի կը վերաբերէին, որ սոյն ծա-
ռայութիւնը 1825էն ի վեր կը կատարէր զաշխարհութեան մի զօրութեամբ,
որ ամէն տասը տարի կը նորոգուէր: »

Յամին 1845, Պենինսուլար շոգեմնաւներու զօրաւոր ընկերութիւնը սկսաւ
հետամուտ ըլլալ՝ որ Եգիպտոս գտնուած փոխադրիչ ընկերութեան տեղը անցնի,
որուն Փոխարքային հետ ըրած զաշխարհութեան տասնամեայ պայմանաժամե
աւարտելու մօտ էր: »

Արթին պէյ գուշակելով թէ թնչ անպատեհութիւնք կրնային յառաջ գալ
ապագային մէջ այս փոխանակութեամբ, յորդորեց իւր տէրը որ ետ առնու
այն տուած արտունութիւնը, և նոյն ինքն Պետութիւնը ընէ այդ ծառայու-
թիւնը: Եւ յիրաւի, Մէհմէտ Ալի 1846ին սկիզբները ընծի տեղացիներէն
կազմեց փոխադրութեան ընկերութիւնը, որ փութով բովանդակ Եւրոպիոյ
մէջ հոշակուեցաւ իւր կարգաւորութեամբ, իրեն մատուցած դիւրութեամբք և
նոյն իսկ շքեղութեամբ, Ապտէրահման Ռուշտի փաշային ճարտար առաջնոր-
դութեան ներքեւ, որ նոյն միջոց պարզ հաղարտպետ և ընդհանուր տեսուչ
էր նոյն ընկերութեան: »

1848ին յուլիս ամսոյն, Մէհմէտ Ալի փաշա, բժիշկներուն խորհրդով ճա-
նապարհորդութիւն մ'ըրաւ յԵւրոպա, իջային հիւանդութենէն առողջանալու
համար՝ որ շատ կը նեղէր զինքը: Արթին պէյ ընկերացաւ իրեն սոյն ուղե-
ւորութեան միջոց, բայց քիչ վերջը դժբախտաբար ստիպուեցաւ Եգիպտոս
գարձնել զինքը՝ զուրկ ի բանավարութենէ: »

Մինչև մահը, որ 1849ին օգոստոս 2ին պատահեցաւ՝ Ռասէլ-թին պա-
լատին մէջ, մեծ փոխադրան կը ճանաչէր զԱրթին պէյ, մինչ սա իւր սո-
վորական յարգանքը և տեսութիւնը ընելու կ'երթար անոր յաջորդաց յայտ-
նի հրամանաւ: Սոյն տեսութեանց մէջ Մէհմէտ Ալի փաշա կը խօսակցէր իւր
հաստատարիմ պաշտօնէին հետ անցեալ դիպուածոց եւ իրաց վերայ: »

Իպրահիմ փաշայի եռամսեայ թաղաւորութեան միջոց, Արթին պէյ պա-
հեց իւր նախկին գիրքը և պաշտօնը: (1848): »

Իպրահիմ փաշայի մահուընէն վերջը, Աբաս փաշա Եգիպտոսի փոխար-
քայ ըլլալով, Արթին պէյ մնաց նախ իւր պաշտօնին մէջ: Շատ անգամ էջ.

նենային Եգիպտոսի յառաջագիմական ընթացից՝ մէջ Արդէն Բ. Գրան հետ եղած հաշտութեան
և պայմանաց մէջ մեծ յաղթանակութիւն և խորազէտ հանար ցուցեր էր, ըստ վիպիկոյ հաշ-
պական լրագրաց ժամանակին, Պոլոս Պէյք՝ զպաշտօնայ արտաքին դռնոց, ի որուն մահուածք
նոյն պաշտօնը յանձնուեցաւ Արթին պէյի: »

1. Իպրահիմ փաշա, որ զարուս Օսմանեան պատմութեան նշանաւոր զօրավարներէն մին կը
համարուի, իւր չօրը մտաւոր հիւանդութեան ժամանակ ինքը կառավարէլ ըլլալով Եգիպտոսի,
ի մտոյ դիտեր և յարգեր էր Արթին պէյի յատկութիւնքը և հաւատարմութիւնը: Նոյն հա-
մարումը և համակրութիւնը շարունակեց իւր չօրը՝ Մէհմէտ Ալիի՝ մահուընէն վերջն պէլ: Բայց,
Իպրահիմ փաշա շատ կարճատեւ իշխանութիւն մ'ունեցաւ. արդէն 1846ին իւր վրոյ տեսներ
էին թողախտի նշանները, որոյ համար ի Գազդա վէճանէի չրքը դնաց: Ի Պարբա քիչ
ընդունելութիւն մ'ըրաւ իրեն լուգուիկ-Փիլիպ: Ի զարմին յԵգիպտոս՝ տեղոց հիւանդա-
թիւնք յառաչեր էր, և մեռաւ յամին 1848: »

Մ. Խճ.

պոլիս դեռապանութեան գրկուեցաւ, ուր շատ նշանաւոր անձանց հետ ժողովանալով, զլիաւորապէս Ռէշիտ փաշայի հետ, որ իրեն մոտերիմ բարեյ կամէ էր, կրցաւ իրեն յանձնած գործերը յաջողութեամբ կատարել:

Ի Կ. պոլիս կատարած վերջին դեռապանութեան ժամանակ, ընդունեցաւ Սուլթանէն քաղաքական ամենէն աւելի բարձր աստիճանը՝ որ կրնար տրուիլ քրիստոնէայ հպատակի մը, այն է՝ Եփեսոսի Պաշա (1849):

Յամին 1850 Արթին պէյ ստիպուեցաւ ելնել Եգիպտոսէ, ինչպէս ուրիշ բարձրաստիճան պաշտօնեայք, որք ժառայեր էին Մէհէմէտ Ալի փաշայի, ինչպէս էին՝ Քեամիլ փաշա, Սամի փաշա և իւր եղբայրը Պաքի պէյ, Շէրիֆ փաշա, Խանի փաշա և այլ շատեր, որք ստիպուեցան հետզհետէ կամայ կամ բռնի թողուլ իրենց երկիրը, ուր ապրիլը դժուարին կը թուէր իրենց:

Արթին պէյ ապաստանեցաւ Ի Կ. պոլիս, ինչպէս նաև բազումք ի բարձր պաշտօնէից և Փոխարքային ընտանիքէն մի քանի իշխաններ:

Յամին 1852 Արթին պէյ Պարիս գնաց իւր որդուց գաստիարակութեան վրայ հսկելու համար: Աքսորանաց մէջ մնաց Աբրահ փաշայի բովանդակ իշխանութեան միջոց:

Սայիտ փաշայի գահակալութեամբ (1854)՝ յԵգիպտոս վերադարձաւ նա նորա հրամանաւ:

Հագիւ թէ հասաւ, Սայիտ փաշա իրեն յանձնեց դարձեալ իւր նախկին պաշտօնը. բայց Արթին պէյ տեսնելով թէ կարելի չէր իւր ունեցած գիրքով բոլորովին ազատ կերպով ծառայել Փոխարքային, հրաժարեցաւ պաշտօնէն և անուանեցաւ պարզաբար 'Լախաբար'՝ առանց պաշտօնավարութեան, և ներս քին խորհրդական Փոխարքայի, և այդ պաշտօնը պահեց մինչև իւր մահը:

Սայիտ փաշայի իշխանութեան առաջին տարիները և մինչև 1857 թուա կանը, Արթին պէյ իւր բոլոր զօրութեամբը ընդդիմացաւ Պ. Լըսէպսի ծրաւ գրին և դիտաւորութեան, Սուէզի պարանոցի բացման արտօնութիւնը ընդունելուն:

Մուսաֆա Ֆազիլ փաշա իշխանն, եղբորորդի Փոխարքային, Արթին պէյի քաղաքաբարկից ըլլալով և այս ծրագրին դէմ անոր հանած աճարկութեանց և դժուարութեանց արժէքը ճանչնալով, պաշտպանեց զայն իւր զօրաւոր ազդեցութեամբ Փոխարքային առջև:

Անոնց ջանից հակառակ՝ Պ. Լըսէպս դատը վաստակեցաւ Փոխարքային առջև՝ շնորհիւ 'Նապոլէոն Գ կայսեր և իւր Մոռնի պաշտօնէին օգնութեան և զօրաւոր պաշտպանութեան:

1. Իսլամիէմ փաշայի մահունէն վերջը, իւր յաջորդին Աբրահ փաշայի ժամանակը մէշա տեւեց զպատական դժուարութիւն մը և կուսակցութիւն, ոմանց քան զԱբրահ նախածածար ու գելով Կամարել Ղուտմիէտ Սայիտ, շորբորդ որդի Մէհէմէտ Ալի: Սայիտ փաշայի կողմը կը նամարուէր նաև Խամպիլ փաշա, յետոյ խորիվ և յաջորդ Սայիտի, որ 'ի Գազդիա կը երաւանդուէր Սպայակուտի վարժարանին մէջ, և 1849ին Կաննելով 'յԵգիպտոս'՝ իշխանաց 'Կառա-կո-թի-թ' զլիաւոր անձերէն մին կը համարուէր: Այս պաշտօնաւ համակրութեանց մէջ շատերը կատարածաւոր համարուեցան, և բարձրաստիճան անձինք կամ գործէ քաշուեցան և կամ ընտաւաւորուեցան 'հեռահալ յտարութիւն ամբողջ Աբրահ փաշայի փոխարքայութեան ժամանակ, որ տեւեց մինչև 1856:

2. Արթին Պէյի ընդդիմութիւնը նախատես և բարձրագոյն շահերո՝ մոտածութիւնը յառաջ կու գայր, որ միանգամայն կը յայտնէ մեզ իւր քաղաքագէտ և ռուր միտքը: Եւ սակայն ինքը միայն չէր այս ընդդիմութեան մէջ, այլ ուրիշ քաղաքագէտք ևս՝ բարեկամք Օսմանեան պետութեան: Բաւական ըլլալ մեզ յիշել, որ երբ աշխարհագէտ երկրաբան ֆերդինանտ Լըսէպս

իշխանն Մուստաֆա փաշա և Արթին պէյ ստիպուեցան թողուլ զԵղիպտոս, քոխարքային հրամանաւ: Առաջինն գնաց ի Կ. պոլիս, իսկ երկրորդն մեկս նեցաւ ի Պարիս (1857):

Քանի մ'ամիս յետոյ երկուքն այլ ետ կանչուեցան: Սուէզի պարանոցին պեղումը արդէն զօրութեամբ կատարուած գործ մ'էր և ընկերութիւն մը կը կազմուէր նոյն նպատակաւ, ընդդէմ Բ. Գրան վնասոյն և առանց անոր հաւանութեան:

Արթին պէյ մեռաւ յամին 1859 իետորեար ամսոյն 59 տարեկան՝ ի Գա. հիւրէ, ուր թաղուած է կաթողիկեայ Հայոց գերեզմանատան մէջ, ի հին-Գա. հիւրէ:

Արթին պէյ 1840ին առնանացեր էր իւր հօրեղորդ դստեր Զրաքեան Կա. տարինէի հետ: Երկու որդի ունեցաւ, յորոց մին է՝ Եսաօպ Արթին փաշա, հաստատուած յԵղիպտոս, ծնեալ ի Գահիրէ յամին 1842, և կրտսերն՝ Եռ. սուլթ Արթին պէյ, ծնեալ յԱլլեքսանդրիա յամին 1844, և 1876էն ի վեր Հընդ-կաստանի մէջ հաստատուած:

Արթին պէյ Թուրքերէն լեզուով շատ երկասիրութիւններ ունի՝ ելեմը. տական նիւթոց վերայ գրուած, և ուրիշ գաղղիներէն է թարգմանուած գրքեր, որոնք նոյնպէս ելեմտական և զինուորական արուեստի վերաբերեալ նիւթեր են: Բոլոր այս երկասիրութիւնք տոյրուած են ի Պուլպը առանց հեղինակին և թարգմանչին անուան:

Դարձեալ գաղղիներէն լեզուաւ գրած է քանի մի տեղեկագրեր կամ ծա. նօթութիւններ Պարիսու Ասիական ընկերութեան և ուրիշ գաղղիական ուսու. միաթերթերու համար:

Անգրագէտ տիրով մը ծառայելով, և ստիպուած լինելով ներկայացնել ա. նոր գաղղիներէն և իտալներէն ըրած թարգմանութիւնները, ինչպէս նաև իրենյանձնուած գործոց և պաշտամանց տեղեկագրերը՝ յստակ լեզուով և պայծառ ու կտրուկ ոճով, առաջին ինքն եղաւ՝ որ թրքական և արաբական գրութեանց մէջ լեզուի պարզութիւն և համառօտութիւն մտուց, որոնց վրայ կը զմայլէր նա գաղղիներէն նոյն տեսակ գրութեանց մէջ:

Սոյն փոփոխութիւնն Թուրքերէն և արաբերէն ելեմտական գրութեանց ո. ճոյն, որ մինչև նոյն ատեն ընդհանրապէս ձապաղ և ռուսցիկ կերպ մ'ունէր, միևնոյն այլաբանական դարձուածներով և աւելորդ նրբութիւններով խճու. դուած, այնպիսի ուժգին հակուռակութիւն մի կրեց, որ առանց Մէհմէտ Ալիի ազդու և քաջարձակ կամաց, որ հրամայեց գործադրել նոյն ոճը՝ ճանչ. նալով. անոր օգտակարութիւնը, շատ հաւանական է թէ Արթին պէյ պիտի

Լուսնա քնաց՝ Սուէզի ջրանցի բացման խորհուրդը և յղացած ծրագիրը յայնանչու լորդ Պալ. միտստոնի և անգլիական ազգին, իւր առաջարկը շատ ցրտութեամբ ընդունելի եղաւ: Լորդ Պալմերստոն յայտնապէս ծանոյց թէ Անգլիոյ կառավարութիւնը բոլորովին նախապէս էր այդ խորհուրդը, օրովհետեւ այդ ջրանցը բաժնելով զԵղիպտոս Օսմանեան պետութեան ամբողջու. թննէն, միշտ վտանգ մ'էր իրական բաժանման, որուն մեծապէս նախապէս կը ցուցնէր ինք. զինքը յայնժամ Անգլիոյ: Լորդ Պալմերստոնի և Արթին պէյի այս հրկիւզը թէ ո՞րչափ բա. նաւոր էր և կարեւոր, ժամանակը պէտք է ուսուցանէ: Բայց աստի՛ Արթին ոչնչ գիտէր թէ այդ ջրանցին ծախուց բաւական չէր միայն Եղիպտոս և Օսմանեան պետութիւնը, նետեալ քառ կարճ պիտի լինէր զիմեջ օտարաց, և պարտատեալը կտրող չէին արդեօք միշտ պահանջներ ունենալ: Իւր ընդգիծութիւնը ուսումնական և վաճառականական մասամբ չէր, այլ ուրիշ քառ. ճրագոյն առնակէտներու համար:

Մահ. իմբ.

չի յաջողէր ըրած փորձին մէջ: Միւս կողմանէ այնչափ տիրացած էր հին սոս-
վորութիւնը, որ Իսպրահիմ փաշայի մահուամբ մէկդի թողուեցաւ այս նոր ոճը,
մինչև որ Սայիտ փաշայի գահակալութեամբ վերստին սկսաւ գործածուիլ:
Անկէ վերջը մինչև մեր օրերը միշտ գործածութեան մէջ է, և հետզհետէ
կատարելագործուելու և զարգանալու հետ է՝ պաշտօնական տեղեկագիրներու
համար յատուկ՝ պարզ և յստակ լեզու մի կազմելու, ինչպէս կը գործածուի
Եւրոպայի մէջ:

Ինչպէս ըսինք յառաջ, Արթին պէյ քաղաքականին մէջ պաշայի աստի-
ճանը և զինուորականի մէջ ֆէրիքի աստիճանն ունէր:

Ունէր դարձեալ շքանշաններ, ազամանդակուռ Նիշան Իֆրիխար՝ զոր
Սուլթան Մաճմուտ հաստատեր էր, Գազդիոյ՝ Պատուոյ Լեգէոնի Հրամանա-
տար էր, Նէպոլէոնի՝ Ա Փրանկիսկոսի Մեծ Ժապաւէն, Պորտուգալի՝ Գրիս-
տաի կարգին Մեծ Ժապաւէն, Հոլովմայ՝ Մեծին Գրիգորի Հրամանատար,
Պրուսիոյ՝ Կարմիր Արծառն, և Ռուսիոյ՝ ազամանդակուռ Ս. Աննայի Հրա-
մանատար, ևն:

Ե.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՄԸ

Գործութեամբ կը ծանուցանէր թագմավեպ
նախընթաց տարուոյ պրակաց մէջ, ազգային
երգիչներու և այլ ճարտար անձանց փայլն ու
համբաւը յիտալիա և այլուր: Այժմ ևս մեծաւ
գոհունակութեամբ կը ծանուցանէ ազգային
ճարտարապետի մը գափնիով պսակուիլն ի
Հոլովմ՝ արքունական Համալսարանին մէջ, ի
սքանչանս ըմբռնելով ոչ միայն իւր գասընկեր-
ները, այլ նոյն ինքն և իւր մեծանուն վար-
ժապետներն աւ ճարտարապետները:

Տրապիզոնցի է պարոն Լևոն Կիւրեղեան,
շառաւիղ ազնիւ և երեւելի գերդաստանի մը:
Իր ուսումն ըրած է ի Մուրատ-Ռափայէ-
լեան վարժարանի, ուր ամենայն յաջողու-
թեամբ աւարտած է իւր ընթացքը 1888ին,
հետեւն հանգիստանալով հին և նոր հայերէնի,
եւրոպական լեզուաց և մասնաւորապէս բնա-
բանական գիտութեանց, Հագիւ իւր սիրելեաց
գիրկը դարձած՝ ինչպէս կ'երգէ իւր Հրաժեշտ
առ սիրելիս քերթուածին մէջ,

Ձէ տակաւին լրացեալ մի ամ
Հերձեալ զՀանդրին ալիս՝ յորժամ
Թիմ ծըննդեան չուէի յաշխարհ...

և ահա կ'ըսէ դարձեալ, ինչպէս անուշաբոյր
ծաղիկն ի ճգէն,

Այսպէս կորդեալ յիմ սիրելեաց
Գրքիկն ի բաց,
Ծօտարութիւն անդրէն դիմեմ
Ես տարագեմ...

Կը հասնի Լ. Կիւրեղեան ի Հոլովմ, կը
ներկայանայ Գեղարուեստից արքունական Ա-
կադեմիային մեծահոյակ վարժապետաց, որք
քննելով զնա բնաբանականին ամէն ճիւղե-
րուն մէջ, ըստ ամենայնի գտն կ'ըլլան տուած
պատասխաններէն, և գործնականը միայն
պակաս կը գտնեն: Պր. Լևոն կը նետուի փու-
թով յասպարէզ Ճարտարապետութեան ստու-
րին ընթացից (Corso inferiore d'Ar-
chitettura), և երկու տարուան մէջ չորս
տարուան ընթացքը կը լրացընէ, մրցումներ
(Concorso) տալով:

Գաճէ զարդի գծագրութեան մրցման՝ Ա.
արծաթ (1) միտալ կ'առնու իւր վկայականաւ:

1. Ոսկէ միտալ տալու սովորութիւն չի կայ Իտալ.